

Методика дослідження кримськотатарського художнього шитва

Дослідження народного мистецтва та орнаментики лежить на перетині інтересів кількох гуманітарних наук, які виробили систему власних методів у роботі з цим явищем. Найбільший інтерес до народного мистецтва мають етнологія та мистецтвознавство. Мета цієї статті – розглянути основні методичні комплекси, які використовуються у вивченні народного мистецтва та орнаментики.

Першим етапом будь-якого дослідження, після обрання проблематики, є аналіз наукових праць, які стосуються досліджуваного питання (якщо вони існують)¹. Це дозволяє сформулювати реальне та об'єктивне уявлення про явище, котре цікавить науковця, точніше сформулювати мету та завдання дослідження, окреслити коло питань, які потребують детальнішого вивчення. Найповніше запропонована тема була розглянута в працях дослідників першої половини ХХ ст. П.Я.Чепуріної та Є.Ю. Спаської². Будь-яке дослідження з цієї теми можна вважати неповним, якщо в ньому не було враховано напрацювання цих науковців, адже вони вперше розробили систему класифікації й типологізації кримськотатарського орнаменту та технології вишивки на основі великої кількості першоджерельного матеріалу.

На другому етапі дослідження відбувається збір та фіксація інформації. Цей етап потребує застосування значної кількості емпіричних методів: спостереження, опитування, інтерв'ювання, первісне фіксування матеріалу.

Для дослідження технології виготовлення вишивки найефективнішим є метод спостереження. Тільки безпосередньо спостерігаючи за роботою майстрів можна зрозуміти побудову швів, їх структуру, вивчити різні способи виробництва. Вивчати процес виготовлення вишивки "вживу" сьогодні цілком реально, адже, незважаючи на багаторічне забуття, нині в Криму триває процес відродження народного мистецтва. В багатьох містах діють курси і підприємства, що займаються навчанням традиційному кримськотатарському шитву та виготовленням сучасних виробів. На жаль, знання традиційної технології сучасними майстрами є далеко не повним, адже традиція була перервана. Доповнити свої знання з технології дослідник може шляхом вивчення старовинних речей, технічних прийомів, що використовувались при їх оздобленні.

Метод опитування та інтерв'ювання може відігравати допоміжну роль під час спостереження, при чому інтерв'ю може бути відкритим, тобто, коли спочатку лише намічається напрямок розмови, та формалізованим³ – за зарані підготовленим запитальником.

Запитальник має висвітлювати такі основні групи питань: рівень професіоналізму майстра, основні джерела його творчості, на яке коло споживачів розрахована його продукція, які існують основні напрямки розвитку народного мистецтва в сучасних умовах. Доцільно подати приблизний питальник з цієї тематики:

- Де ви проходили курс навчання традиційної вишивки?
- Яку літературу ви читали з цієї теми?
- Чи користуєтесь якимись посібниками постійно? Якщо так, то якими саме?
- Чи користуєтесь ви якимось посібником (і яким саме) при складанні орнаменту для вишивки, чи це є лише ваша власна фантазія?
- Можливо ви використовуєте старовинні речі як зразок для ваших творчих робіт?
- Які основні сюжети та мотиви використовуєте в своїх роботах? Перелічіть та опишіть (наприклад: "егрі дал" – гнута квіткова галузка, архітектурні сюжети тощо).
- З яких окремих деталей складаються ваші орнаменти (тюльпан, троянда, гвоздика, зірки, сонце, хвиляста лінія тощо)?
- Якими технічними прийомами користуєтесь (ваша фірма, кружок)?
- у двохсторонній татарській гладі ("ессаб", "татар ішліме", "каснак", інші)
- золотому шитві ("маклама" (варіанти), "букме", тамбурний шов, аплікація, бісер).
- Які шви ви використовуєте? Перерахуйте назви, опишіть (наприклад, у техніці "татар ішліме" – "юзумчик", "сичан тиш", "сарма", "тарлеме", інші).
- Чи поєднуєте ви різні шви в одній роботі? Якщо так, то яка найбільша кількість швів в одному орнаменті?

- Чи робите ви імітацію традиційної технології на швейній машинці? Якщо так, то яких саме швів?
- Чи застосовуєте ви якісь нововведення в області технології? Можливо, винаходите власні прийоми? Якщо так, опишіть, які саме.
- Чи досліджуєте ви технологію виготовлення старовинних речей (музейних чи приватних) для поглиблення своїх вмінь?
- Чи робите точні копії старовинного візерунка (в технології та орнаменті)?
- Які вироби сучасного побуту Ви прикрашаєте вишивкою? Можливо це елементи сучасного одягу або аксесуари: жіночі шарфи, футляри для окулярів, мобільних телефонів, вечірні сумочки тощо; можливо – предмети декору інтер'єру: станкова вишивка, декоративні рушники.
- Чи замовляють у вас традиційні кримськотатарські вишиті вироби для весільного обряду: сумочки для корану, кисет для подарунка жениху тощо?
- Хто є вашими основними покупцями – туристи, місцеві жителі?

Крім вишивальників інтерв'ю може проводитись і серед інших народних майстрів, які використовують орнамент вишивки в своїх творах. Сьогодні в цьому напрямку працює ціла група майстрів (творче об'єднання "Чатирдаг"), створена за ініціативи художника Мамута Чурлу. Влітку 2005 р. він організував семінар з вивчення традиційної орнаментики кримськотатарської вишивки, в якому брали участь майстри різного профілю. Орнамент вишивки нині використовують у кераміці (Рустем Скибін, Мамут Чурлу), в мідно-карбованих виробах (Асан Галімов), в станковому живописі та виробах зі шкіри, графіці. Опитування таких майстрів має трохи іншу специфіку, тут менш важливою є технологія, а більше уваги слід приділяти орнаменту.

У Криму сьогодні можна ще зустріти представників старшого покоління, які пам'ятають про побутування традиційних вишитих речей у житті кримських татар довоєнних часів, деякі жінки можуть також розказати про свою роботу в артілях промкооперації в 20–30-х рр. ХХ ст⁴. Звичайно, в польових умовах неможливо передбачити усі ситуації, тому дослідник повинен уміти орієнтуватись на респондента і залежно від ситуації перегруповувати питання, використовуючи напівформалізоване опитування.

При опитуванні представників кримських татар не слід забувати про мовний бар'єр, адже більшість з них не володіє українською мовою, тому всі питальники мають бути перекладені російською. З представниками старшого покоління ситуація ще складніша, оскільки більшість спеціальних термінів вони знають лише кримськотатарською, тому необхідне попереднє ґрунтовне ознайомлення дослідника з матеріалом. Якісне опитування можливе лише за умов відповідного психологічного контакту між дослідником та респондентом. Важливе значення має національна приналежність співбесідників, тому протягом інтерв'ю дослідник має показати своє доброзичливе ставлення не лише до респондента, а й до його народу.

Інша група практичних (емпіричних) методів стосується роботи з документами, які є носіями першоджерельної інформації. Документи можуть бути як письмовими, так і іконографічними, зафіксованими на фотоплівці чи на відеокасеті. Дослідник, який працює в польових умовах, має володіти навичками роботи з аудіо– та відео– технікою, а також з фотоматеріалами. Відразу після проведення фіксації матеріалу на будь–який з носіїв, необхідно в польовому щоденнику вказати походження інформації, час і місце запису, подати свої власні зауваження з цього приводу в нотатках. Якщо предмет народного мистецтва був зафіксований на фотоплівку, то в нотатках необхідно вказати його розміри, уточнити відтінки кольорів. Якщо це вишивка, то необхідно вказати технологію виготовлення та шви, адже на фото їх може бути важко розпізнати.

Основна група джерел, з якою дослідник знайомиться при вивченні запропонованої теми, належить до іконографічного типу. Це можуть бути як самі артефакти народного мистецтва, так і їх графічне чи фотографічне відображення. Більшість матеріалів, необхідних для дослідження кримськотатарського традиційного шиття, знаходяться в музеях та приватних колекціях – це одяг, прикрашені вишивкою інтер'єрні тканини. Слід зауважити, що після депортації кримських татар 1944 р. дуже постраждала джерельна база. Багато музейних та приватних колекцій було розпорошено чи втрачено взагалі. Значну кількість речей люди залишали в спорожніх будинках. Те, що вдавалося вивезти, невдовзі було обміняне на продукти, щоб не померти з голоду, або реквізоване. І все–таки в багатьох музеях України

зберігаються предмети кримськотатарського мистецтва, які чудом вціліли. Щоправда, в деяких зібраннях зберігаються лише рештки колись великих колекцій: незначна колекція знаходиться в київському Історичному музеї, Музеї декоративно–прикладного мистецтва, у львівському Музеї етнографії та художнього промислу⁵.

Хоча основною групою джерел у даному випадку є самі твори народного мистецтва, проте доцільним є використання інших джерел, наприклад, мемуарів. Звичайно, мемуари можуть виконувати лише допоміжну функцію, проте за ними іноді можна встановити місце та роль, яку виконували вишиті предмети в повсякденному житті та в обрядах кримських татар. Так, наприклад, за спогадами М. Броневського можна визначити, що обдарування іноземних гостей багато оздобленим одягом було важливою складовою ханського етикету⁶. Записки С.І. Васюкова свідчать, що ця традиція серед знатних татар збереглась аж до кінця XIX ст.⁷ Числені записи та замітки про кримськотатарське весілля говорять про велике значення вишитих речей у цьому обряді. Оздоблені золотою вишивкою тканини та одяг складали основну частину подарунків як з боку жениха, так і нареченої⁸. Крім того вишитими рушниками, хустинками та головними покривалами обдаровувались усі дійові особи весілля⁹, кімната нареченої залишалась щедро оздобленою декоративними тканинами протягом одного року після весілля¹⁰ або аж до народження першої дитини¹¹.

Головний методичний принцип, яким має керуватись етнолог – це комбінування різних видів джерел. Так, при дослідженні народного декоративно–прикладного мистецтва важливим є залучення фольклорних джерел. Це дасть можливість порівняти і взаємодоповнити систему образів та знаків, які виникають в образотворчому мистецтві, з тими, що є у фольклорі, адже це два споріднені вияви духовної культури етносу. Сьогодні в етнологічних дослідженнях залучаються також лінгвістичні матеріали. В запропонованій темі лінгвістичні дані є важливими при вивченні назв орнаментів та окремих символів. В етномистецтвознавстві склався окремий напрям у роботі з народним орнаментом – номінативізм¹², який допомагає розкрити статус та місце народної орнаментики в минулому, з'ясувати його походження за допомогою вивчення назв окремих візерунків.

Специфіка роботи етнолога полягає в тому, що він має справу з великою кількістю подібних явищ народної культури, які в багатьох аспектах дублюють одне одного. В галузі народного декоративно–прикладного мистецтва – це великий масив однотипних та схожих зразків мистецтва. Тому науковець має добре володіти такими методами первісної обробки інформації, як класифікація та типологізація. Відомий український етнолог та мистецтвознавець Є.Ю. Спаська одна з перших систематизувала та класифікувала орнаментику кримськотатарської вишивки, виділила основні типи швів, мотивів та композицій. Запропонована нею класифікація не втратила своєї актуальності й досі і активно використовується сучасними дослідниками. Є.Ю. Спаська в своїй роботі "Статистично–описовий метод праці з масовим матеріалом з народного мистецтва" пропонує відразу розробити чітку систему при перегляді матеріалу, яка згодом має полегшити досліднику процес обробки інформації¹³. Після первісного ознайомлення з джерелами дослідник складає своєрідну анкету з питаннями, на які буде дана відповідь у процесі складання картки–паспорта для кожного предмета народного мистецтва.

Зміст та кількість питань у картці залежить від мети та завдання дослідження. Основні вимоги до картки, за Є.Ю. Спаською – це лаконічність і водночас доцільність, вичерпність та послідовність¹⁴. Для цього потрібно зарані продумати порядок питань у картці. Спаська зазначає: "Такі відомості, як походження речі, адреса, прізвище власника, дата, прізвище майстра, що її зробив, взагалі історія речі мусять бути згруповані й відокремлені від ознак зовнішнього вигляду речі, куди увійдуть питання про розмір, форму, матеріал, техніку оздоблення речі тощо. Орнамент, композицію не слід відривати від техніки і форми речі, але варто ставити поряд з питанням трактовки сюжетів, елементів орнаменту. Коли твердо пам'ятати, що з чого виходить, що від чого залежить – картка буде послідовна і логічна"¹⁵. Щоб спростити процес написання картки, вона пропонує "всі потрібні питання перенумерувати і записати повністю лише в інструкції, а на картці писати лише їх номери". За саттями Є.Ю. Спаської можна відтворити питання анкети–інструкції, розроблені авторкою в процесі роботи з кримськотатарським орнаментом. Вони торкаються таких базових понять: місце походження

речі, назви вишитих речей, датування, матеріал, техніка вишивки та шви, принцип побудови швів (вільні й рахункові), кольори, загальна композиція, композиція окремих мотивів, зміст малюнків (квіти, тварини, люди тощо), знаки майстринь і тамги, написи на речах¹⁶.

Один з прийомів, який використовують під час класифікації та типологізації матеріалу, є графічний метод, що полягає у складанні тематичних таблиць та схем¹⁷. Цей метод у галузі кримськотатарського мистецтва вишивки найширше застосувала П.Я.Чепуріна в монографії "Орнаментальне шитво Криму"¹⁸. В першій частині своїх таблиць П.Я.Чепуріна подає 60 назв швів у техніці "татар ішліме", пропонує їх переклад російською, наводить регіони їх поширення. В другій частині таблиці вона описує напрямки шиття та схеми швів, наприклад: шиття – "по вертикалі"; схема шва – "за хвилеподібною лінією"¹⁹. Далі авторка описує рахунок, за яким ведеться вишивка: рахунок одного ряду – "в одну нитку"; по вертикалі – "8 ниток по вертикалі основи матеріалу"; по горизонталі й похилій – "підйом та спуск по хвилеподібній ведеться по одній нитці"²⁰. Крім того вона подала усі основні шви кримськотатарського шитва у вигляді схематичних графічних зображень, що значно полегшує не тільки дослідження шитва, а й відтворення вже давно забутих технік.

Взявши за приклад складені П.Я.Чепуріною таблиці, було б дуже корисно розробити систему таблиць у таких напрямках, як: колір ниток, якість матеріалу, види орнаментів, мотиви та їх назви, назви оздоблених речей, призначення їх у побуті та в ритуалах тощо. Результати цих таблиць можна покласти на карту регіону і за допомогою методу картографування встановити ареали розповсюдження тих чи інших виявів духовної та матеріальної культури народу.

Етнологія та мистецтвознавство розробили власні методичні принципи та підходи до вивчення народної орнаментики. Мистецтвознавців орнамент цікавить як комплекс образотворчих засобів, спрямованих на естетичне сприйняття. Етнологія ж зацікавлена у вивченні орнаменту як частини духовної та матеріальної культури народу, як частини стійких структурних зв'язків всередині етносу. Найповніший мистецтвознавчий аналіз кримськотатарської вишивки на сьогодні подав Мамут Чурлу, охарактеризувавши стилістику кримськотатарського орнаменту, його естетику²¹.

Але в даній статті ми маємо висвітлити комплекс теоретичних методів, розроблених етнологією, в процесі вивчення народного мистецтва та культури.

У дослідженні орнаменту вишивки можна з успіхом застосувати історико-порівняльний метод. Історико-дифузійне порівняння застосовується для дослідження культурних взаємовпливів та контактів між різними етносами. Наприклад, коли ми бачимо у вишивці української козацької старшини та в шитві кримських татар дуже схожі за технікою та орнаментикою, хоч і дещо відмінні за стилістикою мотиви, це наводить на думку про існування певних культурних зв'язків між двома народами. Історико-генетичне порівняння може бути застосованим при дослідженні еволюції орнаментальних форм протягом усієї історії етносу.

Функціональний метод у запропонованому дослідженні дає змогу дослідити те різноманіття функцій, яке виконує народний орнамент у житті людини та суспільства. На різних етапах розвитку суспільства орнамент виконував різні функції. Якщо першопочатково орнамент був частиною знакової системи етносу та іноді виконував роль оберега й акумулятора сакральної енергії, то згодом ці функції втрачаються й орнамент постає лише як засіб естетичного впливу.

У дослідженні кримськотатарського орнаменту вишивки може бути широко застосований метод семантичних реконструкцій (метод пережитків)²², який базується на принципі використання великої кількості різних видів джерел. Він може бути застосований з метою вивчення побутування і значення орнаментики та народного мистецтва на різних стадіях розвитку етносу, шляхом вивчення пережитків минулого, що залишились в більш наближених до сьогодення реаліях. Візьмемо за приклад широко розповсюджений серед кримських татар аж до початку XX ст. обряд прикрашати кімнату нареченої великою кількістю вишитих тканин, що підвішувались під стелею і вздовж стін кімнати. Г.А. Бонч-Осмоловський зазначає, що після голоду 1921 р. цей звичай зустрічається дедалі рідше. Натомість кімнату нареченої почали прикрашати "майстерно підібраними пучками винограду, горобини, яблук та груш, котрі підвішують на шнурах до стелі"²³. Можна зробити припущення, що в екстремальних умовах

народ, з метою самозбереження, інтуїтивно повертається до більш давніх звичаїв. Тож слушно зробити висновок, що спочатку у весільному обряді побутовали лише рослини, які мали ритуальне призначення, а потім вони були замінені на багато орнаментовані рослинними візерунками тканини. Можливо, це є якимсь натяком на залишки первісного тотемізму. Проте не слід забувати, що усі висновки, зроблені за допомогою методу семантичних реконструкцій, є лише гіпотетичними і можуть бути переосмислені при залученні нових джерел.

Отже, при дослідженні народної орнаментики та мистецтва може бути використана велика кількість як емпіричних, так і теоретичних методів. Головний методичний принцип при роботі з народним мистецтвом – це застосування комплексу різних методів. Будь-який метод є дещо обмежений у своїх можливостях і лише застосування його одночасно з іншими методами дає змогу сформувати більш об'ємне і повне уявлення про предмет дослідження, в даному випадку – про народне мистецтво та орнаменту.

¹Різун В.В., Скотникова Т.В. Методи наукових досліджень у журналістикознавстві. – К., 2005. – С.4.

²Чепурина П.Я. Ораментальное шитьё Крыма. – М.–Л., 1938; Чепурина П.Я. Татарская вышивка // Искусство. – М.–Л., 1935. – №2. – С. 103–107; Спасская Е.Ю. Татарская вышивка Старо-Крымского района: по материалам А.М. Петровой // Известия Восточного факультета Азербайджанского гос. ун-та им. В.И. Ленина. Сер.: Востоковедение. – 1926. – Т.1 – С.21–47; Спасская Е.Ю. Старо-крымские узоры // Известия Общества обследования и изучения Азербайджана. – 1926. – №3. – С.181–184.

³Свод этнографических понятий и терминов: Этнография и смежные дисциплины, этнографические субдисциплины, школы и направления, методы. – М., 1988. – Вып 2. – С.209.

⁴Вілієва Заде (1922 р.н., Бахчисарай – місце народження), с.Берегове, Бахчисарайський р-н.

⁵Музей українського народного декоративно-прикладного мистецтва. – Фонд вишивок. – В-2038, В-2028, В-2022, В-2023, В-2019, В-2029, В-2037, В-2035, В-2032, В-2036; Музей етнографії та художнього промислу. – ЕП23050, ЕП23035, ЕП32036.

⁶Броневский М. Описание Крыма (1578 год) // Записки Одесского общества истории древностей. – 1867. – Т.IV. – С. 358.

⁷Васюков С.И. Крым и горные татары. – СПб., 1904. – С.113.

⁸Дьяченко П. Свадебные обряды крымских татар // Крымские татары. Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре. – Симферополь, 2005. – С.189–190.

⁹Каралезли Х. Старинный обычай татарского заручения и свадьбы в деревнях: Дереккой, Ай-Василь и Аутка Ялтинского района // Забвению не подлежит. – Казань, 1992. – С.227–239.

¹⁰Бонч-Осмоловский Г.А. Свадебные жилища турецких народностей // Крымские татары: Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре. – Симферополь, 2005. – С.123–126.

¹¹Записала Прокурашко О.В. від Вілієвої Заде (1922 р.н., місце народ. м. Бахчисарай), с. Берегове, 2005 р.

¹²Селівачов М.Р. Українська народна орнаментика XIX–XX ст. (іконографія, номінація, стилістика, типологія) Автреф... доктора мистецтвознавства. – К., 1996. – С.25.

¹³Статистично-описовий метод праці з масовим матеріалом з народного мистецтва. Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва. – Ф.1289. – Оп.1. – Спр.1.

¹⁴Там само. – Арк 6.

¹⁵Там само. – Арк 7.

¹⁶Татарская вышивка Старо-Крымского района: по материалам А.М. Петровой // Известия Восточного факультета Азербайджанского гос. ун-та им. В.И. Ленина. Сер.: Востоковедение. – 1926. – Т.1 – С.21.

¹⁷Селівачов М.Р. Українська народна орнаментика XIX–XX ст. (іконографія, номінація, стилістика, типологія). – С.4.

¹⁸Чепурина П.Я. Ораментальное шитьё Крыма. – М.–Л., 1938.

¹⁹Там само. – С.30.

²⁰Там само.

²¹Чурлу М.Ю. Символ Рая // Пятыне крымские искусствоведческие чтения. – Симферополь, 2000 р. – С. 31–32.

²²Свод Этнографических понятий и терминов Этнография и смежные дисциплины, этнографические субдисциплины, школы и направления. – С. 210; Тиводар М. Етнологія. – Львів, 2004 р. – С. 36.

²³Бонч-Осмоловский Г.А. Свадебные жилища турецких народностей // Крымские татары. – С. 123–126